

КОНЦЕПТ «НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ»: СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Анотація. Категорію «національна ідея» проаналізовано як лінгвокультурний концепт, зміст якого формують на основі спеціальних словників кінця XX – початку XXI століття.

Ключові слова: концептуальний аналіз, лінгвокультурний концепт, контекст.

Summary. The category „national idea” has been analyzed as linguistic cultural concept in the context of its definition in special dictionaries of the end of XX – beginning of XXI centuries.

Key words: conceptual analysis, linguistic cultural concept, context.

Концептуальний аналіз передбачає комплексне дослідження метамови людської культури. На матеріалі різних мов уже описано центральні концепти культури – «Час», «Простір», «Істина», «Життя», «Доля» тощо. Концепт «Національна ідея», який є одним із найважливіших у площині «людина – нація», щодо української мовної дійсності не досліджений. У статті спробуємо розглянути його зміст, виявивши логіко-семантичні особливості лексем, що представляють концепт «Національна ідея» в українській мові.

Концепт розглядаємо як основну інформаційну структуру свідомості, що являє собою структуровану сукупність вербальних та невербальних знань про об'єкт концептуалізації, набутих шляхом взаємодії різних пізнавальних механізмів [15: 261-262]. Підґрунтям такої дефініції стало класичне тлумачення концепту О. Кубряковою як оперативної змістової одиниці пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини [15: 256]. Концепти формуються у процесі пізнавальної діяльності в результаті синтезу комплексних відомостей про об'єкт і підведення отриманої інформації під вироблені суспільством категорії та класи [4: 34]. Процес концептуалізації тісно пов'язаний з мовою, оскільки реальність відбивається у свідомості людини не безпосередньо, а саме через мовні категорії [15: 256; 20: 191-192]. Основними ознаками концепту є неізоляваність, тобто зв'язок з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; вияв у межах структурованих концептуальних сфер, які є фоном концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динамізм і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим значенням, уточнюватися [15: 262].

У сучасному мовознавстві вирізняють два напрями у розумінні сутності концепту: когнітивний, у межах якого він постає як мисленнєве утворення, і лінгвокультурний, де концепт вивчають як одиницю колективної свідомості, культурно маркований зміст, що містить мовні та етнокультурні складники, уявлення, оцінки тощо [18: 285]. З огляду на соціальну детермінованість концепт «Національна ідея» аналізуємо у межах лінгвокультурного напрямку.

У лінгвістиці ще не вироблено єдиного тлумачення лінгвокультурного концепту. Його визначають як основну одиницю культури у ментальному світі людини [9: 40], назви абстрактних понять, у яких до сигніфікату додається культурна конотація [7: 48], вербалізований культурний смисл, семан-

тичну одиницю «мови» культури [2: 13], комплексну міжрівневу одиницю, що являє собою діалектичну єдність лінгвістичного та екстралінгвістичного (понятійного чи предметного) змісту – лінгвокультурному [3: 45]. Виділимо риси, які протиставляють когнітивний концепт лінгвокультурному: 1) когнітивний концепт містить тільки найістотніші ознаки об'єкта, лінгвокультурний – включає також емоційно-експресивні, естетичні та інші етнічно і культурно зумовлені складники; 2) когнітивний концепт виступає основою концептуальної (наукової) картини світу, лінгвокультурний концепт формує неповторну ідіоетнічну картину світу; 3) когнітивні концепти – найважливіші, загальнолюдські («Час», «Простір», «Життя», «Зло»), лінгвокультурні – ідіоетнічні, наприклад, для носіїв української мови – «Доля», «Воля», «Шевченко» тощо [6: 52-55; 7: 48]. Тому лінгвокультурний концепт – ментальна сутність, оперативна змістова одиниця інформаційної структури свідомості, яка, крім найістотніших ознак об'єкта, містить емоційно-експресивні, естетичні та інші культурно зумовлені складники, відповідні ідіоетнічній картині світу певної нації.

Лінгвокультурний концепт – структурно складне утворення. Окрім компонентів поняття об'єкту концептуалізації, він містить складники, які роблять його фактом певної культури: національно-культурні, зумовлені національною ідентичністю носія мови; соціальні, які визначаються приналежністю людини до певної соціальної групи; індивідуальні, що формуються під впливом рис мовної особистості [6: 52-54]. Якщо структурний аналіз когнітивного концепту передбачає визначення його інформаційно-понятійного ядра, то для інтерпретації лінгвокультурного концепту важливо дослідити контексти, що фіксують конотації та оцінки категорії, яку він описує. Наше дослідження ґрунтується на вивченні лише тих контекстів, у яких представлено енциклопедичні відомості про національну ідею. Концептуальний аналіз категорії «національна ідея» виконано на матеріалі його тлумачень, зафіксованих у 8 з 22 опрацьованих україномовних спеціальних (політологічних та філософських) словниках кінця XX – початку XXI століття.

Головним засобом номінації концепту «Національна ідея» у дефініціях спеціальних словників є однойменна словосполука або її умовне скорочення «Н. і.». Ключові слова тлумачень співвідносять національну ідею з різними сферами людської діяльності. До них належать: 1) ментальна сфера –

національна ідея як *поняття* [14: 432], *думка* [21: 38; 17: 264], *зміст* [16: 78]; 2) сфера артефактів – національна ідея як *механізм* [12: 219], *проект* [13: 386]; 3) сфера натурфактів – національна ідея як *джерело* [12: 219].

Контексти, що інтерпретують національну ідею як ментальну категорію, фіксують її пріоритетність для розвитку нації серед інших соціальних ідей. Лінгвістичними маркерами пріоритетності національної ідеї виступають лексеми *важливий, головний, основний, провідний, найбільший, джерело, ефективність, першооснова* тощо. Наприклад: «*Жодна соціальна ідея за ефективністю впливу на розум і серця найбільшого кола людей не може зрівнятися з національною ідеєю*» [14: 432], «*У загальному плані – це [національна ідея] духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини, ...джерело соціального поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії...*» [12: 219], «*Національна ідея – вислів, що позначає... важливу для суспільства ідею будь-якого змісту...*» [19: 413].

Від інших ментальних категорій національна ідея вирізняється також складнішою структурою. Так, вона має першооснову: «*Стираючись на соціально-психологічні дослідження з історії культури українського народу, праці М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Чижевського, О. Кульчицького, Я. Яреми, Г. Ващенко та ін., можна дійти висновку, що за першооснову національної ідеї слід брати психологічний склад українського народу, його ментальність, характер...*» [12: 220]. Можна безпомилково визначити складові елементи національної ідеї, яка «*складається з чітко та ясно сформульованої мети, з образу ідеалу, до якого прагне національна воля, з мотивів та думки, що надає почуттям ясну означену форму*» [12: 223].

Теоретично змоделювати успішну національну ідею допомагає її структура: «*Секрет* її [національної ідеї] *успіху – у можливості апелювати до національної гідності і почуттів людей. Людям властиво відчувати психологічне задоволення, ураження самолюбства*» [14: 432].

Національна ідея постає як комплексна ментальна категорія, пов'язана з різними сферами людської діяльності: «*Національна ідея – категорія історична, філософська, політична, етнічна... Національна ідея стосується усіх сфер життя суспільства – економічної, політичної, духовної, культурної тощо*» [13: 387]. Однак найбільш представленим є її зв'язок з категоріями етнопсихології, політології, прикладної соціолінгвістики – «*національна свідомість*», «*національна ідеологія*», «*національний характер*», «*національна філософія*», «*самоусвідомлення*», «*національний ідеал*», «*національний інтерес*», «*національні установки*»: «*Національна ідея найтіснішим чином пов'язана з національною психологією (національний характер, національна свідомість) і т. ін.*»; «*Національна ідея –... форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі*»; «*Національна ідея, її сутність зумовлена національним*

інтересом» [13: 387]; «*Національна ідея визначає теоретичні засади національної свідомості. Є основою національної ідеології, своєрідним дороговказом для нації, рушієм національного прогресу*» [17: 264]; «*Національна ідея ототожнюється з філософією національною*» [12: 225]; «*Національна ідея – вислів, що позначає ... особливості національної свідомості, що знаходять свій вияв в уявленнях про національний ідеал, призначення нації, її мету, мрію тощо*» [19: 413-414]; «*Національна ідея використовується як прийом формування національних установок*» [14: 432]. Зазначені категорії формують парадигматику терміна «національна ідея». Ще тісніша детермінованість між національною ідеєю та нацією, якої вона стосується: «*Значення вислову «національна ідея» залежить від того, як розуміють націю – тобто, які з об'єднаних чинників (економічні, правові, політичні, культурні, релігійні) вважають суттєвими стосовно саме даної нації*» [19: 414].

Для національної ідеї як ментальної категорії, натурфакту чи артефакту властиві просторові та часові характеристики. По-перше, можна точно визначити місце її локалізації. Це досягається сполученням терміна із прийменниковими конструкціями та лексемами на позначення місця розташування. Національна ідея «*відображається у свідомості людей*» [14: 432], «*у прогресивних національних програмах, політичних ідеях, гаслах, цінностях*» [17: 264], «*у національних вартостях*» [16: 159], «*фіксується у світоглядних текстах національної культури, родинному та індивідуальному духові*» [11: 116], виступає «*рушієм національного прогресу, основою національно-визвольних рухів*» [16: 159]. Останній приклад цікавий тим, що в ньому фіксуємо протяжність національної ідеї у часі. Як «*рушій прогресу*» вона завжди спрямована у майбутнє.

Векторність національної ідеї зумовлює її сполучуваність з лексемами, у значенні яких домінує сема «напрямок»: *дороговказ, прогрес, розвиток, формування, майбутнє, творення, передбачати*. З огляду на реалізацію в майбутньому національна ідея перетворюється або на «*реальні досягнення*» [14: 432], «*національний ідеал*» [19: 414] або на «*уявні намагання народів*» [14: 432], «*міф*» [19: 414]. По-друге, національна ідея історично та соціально зумовлена. Тому їй властиві такі ознаки, як динамічність та мінливість. Це спричинює сполучуваність терміна з лексемами, значення яких опирається на сему «рух»: «*Національні ідея – категорія історична, філософська, політична, етнічна. Це явище рухливе, динамічне і певною мірою мінливе, що відбиває загальний інтерес, загальні потреби усієї нації, нею визначається і усвідомлюється завдяки і через власні історію, культуру, традиції*» [13: 387]. Незважаючи на векторність, національна ідея не позбавлена підгрунтя. Цікаво, що для номінації простору, з якого вона бере початок, використовуються антропоніми: *Сковорода, Шевченко, Франко* тощо: «*Національні ідея розглядалася нашими видатними попередниками Г. Сковородою, Т. Шевченком, І. Франком, В. Липинським, М. Костомаровим, М. Грушевським, Д. Донцовим, П.*

Юркевичем, Т. Зінківським, Д. Чижевським та ін» [13: 387].

У розвитку соціуму національна ідея може виступати каталізатором деструктивних дій людини чи нації або поштовхом для гуманістичних перетворень: «*Національну ідею використовують у своїх інтересах як прогресивні, так і реакційні сили. Під прикриттям національної німецької ідеї пропонувався розв'язання двох світових воєн. Під покривом цієї ж ідеї розвивалися гуманістичні за своєю природою німецька художня культура, музика, театр*» [14: 432]. В цілому лексеми, що інтерпретують національну ідею як негативну категорію, зокрема сором, осуд, злодіяння, егоцентризм, шовінізм, проблема, кількісно поступаються словам, які характеризують її позитивно: досягнення, ефективність, гордість, гідність, справедливість, прихильність, любов, задоволення, урівноваження, гармонізація, ідеал тощо.

Спеціальні словники інтерпретують національну ідею як складну за структурою, найістотнішу для нації, комплексну ментальну категорію. Вона фіксується у свідомості, дусі, програмах, гаслах, працях тощо. Національна ідея – динамічна та векторна

категорія, зміст якої спрямований з минулого у майбутнє. У тлумаченнях цього терміна домінують лексеми із позитивною оцінкою. До основних характеристик лінгвокультурного концепту «Національна ідея», зафіксованих у словникових дефініціях, належать: 1) представлення досліджуваної реальності як метальної категорії; 2) дискретність; 3) комплексність; 4) протяжність у просторі та часі; 5) домінування позитивних оцінок.

Здійснений концептуальний аналіз є спробою інтерпретації національної ідеї як пріоритетної ментальної категорії, яка визначає стратегію розвитку певної нації. Розширення контексту дослідження дозволить детальніше описати не тільки понятійне ядро концепту, а й зосередити увагу на його додаткових когнітивних ознаках, сформованих внаслідок неповного володіння смислом слова (що характерно звичайному носієві мови, йому відома сама реальність, але вона є периферійною для його життєвої практики). Такий підхід допоможе зосередити увагу на ідіотетичних характеристиках лінгвокультурного концепту «Національна ідея», тобто перенести фокус дослідження з аналізу логіко-структурної організації концепту на ідіотетичний аспект його опису.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2005.
2. Воркачев С. Г. Любовь как лингвокультурный концепт. – М.: Гнозис, 2007.
3. Воробьев В. В. Лингвокультурология: Монография. – М.: РУДН, 2008.
4. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007.
5. Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991.
6. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учеб. пособие. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2004.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
8. Радзівська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і часу // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 17–26.
9. Степанов Ю. С. Концепт // Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 40–76.
10. Фрумкина Р. М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: Сб. обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 1992.

Словники

11. Короткий філософський словник-довідник: Українсько-англо-німецько-французький словник-довідник / За ред. І. П. Чорного та О. Є. Бродецького. – Чернівці, 2006.
12. Націоналізм як суспільний феномен (енциклопедичний словник) / Ін-т держави і права НАН України. Донецький ін-т внутрішніх справ. Макіївський економіко-гуманітарний ін-т. – Авторський колектив (Ю. Рямаренко – керівник, А. Філонов – відповідальний секретар). – Донецьк: Восток, 1997.
13. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004.
14. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – К.: Довіра, 2004.
15. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006.
16. Сліпушко О. М. Політичний і фінансово-економічний словник. – К.: Криниця, 1999.
17. Суспільно-політична думка: Словник-довідник / Уклад О. І. Юристовський. – Львів: Сполом, 2008.
18. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., із змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007.
19. Філософський енциклопедичний словник / Гол. редкол. В. І. Шинкарук; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. – К.: Абрис, 2002.
20. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: АртЕК, 1998.
21. Юристовський О. І. Короткий політологічний словник. – Львів: Вид. дім «Панорама», 2003.